

RECENZIO

Erős Ferenc

TOVÁBB A LACANI ÚTON

Slavoj Žižek: *Against the Double Blackmail. Refugees, Terror and Other Troubles with Neighbours* [A kettős zsarolás ellen. Menekültek, terror és egyéb bajok a szomszédokkal]. London: Allen Lane, 2016, 117 oldal.

Slavoj Žižek szlovén filozófus a mai radikális baloldal emblematisz gondolkodója. Filozófiai munkásságának alapjait Marx, Freud, Althusser és mindenekelőtt Lacan művei képezik, ebből a szemszögből vizsgálódik, elemez és kalandozik a világszellem legkülönbébb megnyilvánulásainak területén, a klasszikus és 20. századi német filozófiától (Kant, Schelling, Hegel, Heidegger), vagy Mozart és Wagner operáitól Franz Kafka *Peréig*, Alfred Hitchcock *Psychójáig*¹, a popkultúráig és a krimiig. Bár némely filozófiai munkái alapján igen spekulatív, Lacan „érthetlenségén” edződött elmének tűnik, Žižek korántsem holmi világtól elvonatkozott „karosszék-filozófus” vagy a dívány mögött szivarozgató analitikus. Éppen ellenkezőleg, közértelmiségi, aki gyakran szerepel nagy nyilvánosság előtt, és szenvedélyesen véleményt nyilvánít a világpolitika aktuális folyamatairól vagy eseményeiről, legyen szó akár a volt Jugoszlávia területén folyó háborúról, Belgrád bombázásáról, a 2001. szeptember 11-es terrortámadástól, akár az OCCUPY mozgalomról vagy a görög pénzügyi válságról, újabban pedig a franciaországi merényletekről, a menekültválságról vagy éppen a BREXIT-ről. Žižek beszédei és publicisztikai írásai gyakran megosztják közönségét, heves indulatokat váltanak ki, talán azért, mert nem mindig azt mondja, amit várnak tőle, vagy talán azért, mert *túlságosan* is azt mondja, a szélsőséges pólusokig kiélezve álláspontját. Alapvető tulajdonsága a provokáció és az (ön)íronia, amellyel saját kijelentéseinek érvényességét relativizálja, korlátozza vagy érvényteleníti. A diszkurzus szükségképpen

¹ Slavoj Žižek: A meg nem tévesztett tévedése.

[http://www.mtapi.hu/thalassa/a_folyoirat/e_szovegek/pdf/\(15\)2004_3/017-40_S-Zizek.pdf](http://www.mtapi.hu/thalassa/a_folyoirat/e_szovegek/pdf/(15)2004_3/017-40_S-Zizek.pdf)

fragmentált, mivel, mint Žižek vallja, a „nagy Másik”, a szimbolikus rend konzisztenciáját garantáló mester-jelentő nem létezik.² Igazság és tudás között tehát áthidalhatatlan a szakadék.

Kritikusai vádolták már a szlovén filozófust sztálinizmussal, rasszizmussal, antiszemizmussal, nagy analitikus elődeinek fallocentrizmusával stb., és mindennek az ellenkezőjével is, mindazzal, amit egy posztmodern gondolkodó balról és jobbról egyaránt megkaphat. Ő azonban nem fér bele az ideológiai klisékbe, hiszen filozófiájának fő vonulata éppen az ideológia-kritika, radikalizálva Althusser és Lacan felfogását az ideológiáról mint a szubjektum szükségszerű önfélreértéséről, amely a „képzetes” tartományban (*l’Imaginaire*) keletkezik. Žižek szenvedélyesen faggatja a „Valóst” (*le Réel*), a létnek azt a regiszterét, amely túl van a realitáson, szimbolizálhatatlan, hozzáférhetetlen, vagyis maga a „dolog”, az *objet petit a*, a vágy tárgya és oka. A „Valós” betörése a realitásba a pszichoanalitikus terápia kiüntetett mozzanata, a felismerés pillanata. Žižek számára az *objet petit a* az, ami fenntartja és reprodukálja a rendszert, de magán a rendszeren belül nem lehet róla beszélni. A szimbolikus rendszer szövedéke azonban „mindig fölfeslik valahol”, ilyenkor derül ki, hogy a „király meztelen”, és mindannyian illúziók, becsapások, megvesztegetések áldozatai vagyunk.

A napjainkban zajló menekültválság kiváló alkalmat nyújt Žižeknek ahhoz, hogy ideológia-kritikai éleslátását gyakorolja. Aki azt várja új könyvétől, az *Against the Double Blackmail*-től, hogy érdemi felvilágosításokat kapjon a menekültválság történelmi, politikai okairól, és pragmatikus javaslatokra leljen a válság megoldásának módozataira, az csalódni fog. Kérdezhetnénk, hogyan is tudná egy ljubljana-i lacanista filozófus egymagában megoldani a menekültválságot, amikor, legalábbis mindezidáig, az Európai Unióban tömörült államok együttesen sem voltak képesek erre? A helyzet azonban ennél bonyolultabb, mivel Žižek éppen ennek a benuhálynak az ideológiai hátterét akarja feltárni, feltételezve egy kettős zsarolást vagy megtévesztést, amelynek csapdájába a menekültválságot kísérő konfliktusokban résztvevő valamennyi fél beleesett. Az ideológiai csapdahelyzetnek két fő részvevője van. Egyfelől a baloldali liberálisok, akik fel vannak háborodva azon, hogy Európa eltúrte ezrek elvesztését a Földközi tenger hullámsíkjában, és azt követelik, hogy az EU legyen végre szolidáris, nyissa tágra kapuit a menekülő milliók felé. Másfelől a migráns-ellenes populisták, akik életformájukat, kultúrájukat féltve a menekülési útvonalak, határok lezárását követelik. Žižek szerint az egyik megoldás rosszabb, mint a másik. A legnagyobb képmutatók pedig azok a „széplelkek”, akik mindenkit beengednének, de

² Slavoj Žižek: „A nagy Másik nem létezik”. *Thalassa*, 1998, 9(2-3):34-50.

[http://www.mtapi.hu/thalassa/a_folyoirat/e_szovegek/pdf/\(09\)1998_2-3/034-50-Zizek.pdf](http://www.mtapi.hu/thalassa/a_folyoirat/e_szovegek/pdf/(09)1998_2-3/034-50-Zizek.pdf)

közben tudják, hogy ez populista lázadások sorát indítaná el Európában. A menekültválság – véli Žižek – jó esélyt kínálna Európának ahhoz, hogy újra definiálja önmagát, megerősítve „kivételességét”, a két ellentétes pólustól, az „angolszász neoliberalizmustól” és az ázsiai „autoriter kapitalizmustól” való távolságát. Az EU azonban a demokratikus legitimáció hiányában szenved, ez látszott már a görög válság kikényszerített megoldásában is, és abban is, hogy Angela Merkel végeredményben a többség megkérdése és jóváhagyása nélkül engedte be a menekültek százezreit.

Ám a demokrácia is problematikus lehet, mert – teszi fel a kérdést Žižek – mi lenne a demokráciával, ha a többség rasszista és szexista törvényeket szavazna meg? S vajon egy emancipatorikus politikának szükségképpen alkalmazkodnia kell-e a formális demokrácia játékszabályaihoz? Az emberek ugyanis „gyakran *nem* tudják, mit akarnak, vagy nem akarják, amit tudnak, vagy egyszerűen a rossz dolgot akarják” (15). Egy rettenetes tengeri örvény, az Edgar Allan Poe elbeszéléséből ismert *Maelström* húz le bennünket a globális kapitalizmus, a TTIP (Transatlantic Trade and Investment Partnership, az USA és az EU között megkötni tervezett szabadkereskedelmi megállapodás) bugyraiba.³ A *Maelström* örvényét szinte végzetszerűen szimbolizálja az EU kereskedelmi biztosa, akit történetesen Cecilia *Malmström*nek hívnak, és akinek egy TTIP-vel kapcsolatos újságírói kérdésre adott válaszát Žižek idézi: „Nem az európai néptől kaptam a megbízatásomat” (14).

Žižek keményen bírálja saját politikai táborát, az európai baloldalt a saját maga állította tabuk miatt. Az egyik ilyen tabukérdés a narratív igazság problémája, az a hiedelem, hogy egy elmesélt történet magában hordja az igazságot, holott „az igazság mindig kívül van, a cselekedeteinkben, abban, amit csinálunk” (18), vagyis a Valóságban, nem pedig az elképzeltben. Egy másik ilyen tabutéma „az európai értékek”. Žižek szerint nagy tévedés az „európai értékeknek” az Európa-centrikus kolonializmussal való azonosítása, amit számos baloldali hangoztat, holott Európa csak részben felelős a menekültválságért. A mai globálkapitalizmusnak már nincs szüksége arra, hogy „európai értékekkel” igazolja magát, mivel kiválóan együttműködik az „alternatív modernitást” képviselő ázsiai despotikus kapitalizmussal is. A nyugati értékek – egyenlőség, emberi jogok, jóléti állam – fegyverként szolgálhatnak a kapitalista globalizáció elleni harcban. Nem feledkezhetünk meg arról, teszi hozzá Žižek, hogy a kommunista emancipáció egykori marxi eszménye maga is „Európa-centrikus” volt. Ugyancsak le kell számolnia a baloldallal azzal a tévhitével, hogy mindazok, akik saját életformájukat féltik, és fenyegetésnek érzik a menekültek beáramlását Európába, eleve rasszisták vagy proto-fasiszták lennének. Nem járható út az iszlám „tabuizálása” sem: az

³ Hasonló megállapodás aláírását Kanada és az EU között jelenleg (2015 október) a belgiumi vallonok ellenállása késlelteti.

iszlám kritikája nem jelent szükségképpen iszlamofóbiát. Ez a tabu Žižek szerint csupán tükörképe az iszlám fundamentalista, populista démonizálásának. Ebből fakad az, amit a felettes én pszeudo-morális parancsaiból eredő paradoxonnak nevez (más terminológiával „kognitív disszonanciának” lehetne nevezni). A nyugat-európai baloldali liberálisok, attól való rettegetésükben, hogy iszlámgyűlölőknek bélyegzik őket, egyre nagyobb toleranciát tanúsítanak az iszlám kulturális szokások és vallási előírások iránt. De minél toleránsabbnak mutatkoznak, annál inkább azzal fogják őket vádolni a radikális iszlám részéről, hogy toleranciájukkal csupán leplezni kívánják mélységes iszlámgyűlöletüket. Büntudatuk enyhítése céljából még több menekült befogadását szorgalmazzák, s még inkább elfogadják azokat az iszlám szokásokat (például a nőkkel való bánásmódot), amelyeket egyébként szigorúan elítélnének. Žižek szerint a baloldalnak le kellene végre számolnia azzal az illúzióval, hogy az iszlám valamiféle természetes szövetséges volna a nagy antiimperialista küzdelemben. Éppen ellenkezőleg, az iszlám mint alternatív modernitás egyre inkább betagoódik a globális kapitalizmusba, s egyre inkább a fasizmusra jellemző vonásokat ölt fel.

Žižek nem csak a baloldal tabuit döntögeti, nem kíméli a jobboldali, populista, migránsellenes fundamentalizmust sem. Egyik célpontja éppen Orbán Viktor magyar miniszterelnök, aki azzal az indokkal emeltetett kerítést 2015 őszén a szerb határon, hogy a „keresztény Európa” védőbástyájaként megakadályozza a „barbár hordák” bejövetelét. Mindeközben Putyin és a keleti despotizmus híveként tünteti fel magát, és a magyaroknak a nyugat-európai mintától eltérő nemzeti karakterét, ázsiai gyökereit hangsúlyozza. Ez azonban csak látszólagos ellentmondás, mert, mint Žižek írja: „Orbán kettős arculata csak azt bizonyítja [...], hogy Európa fenyegetettsége nem elsősorban a muszlim bevándorlóktól, hanem populista, migrációellenes védelmezőitől származik” (69). De vajon kik is a populista, migrációellenes fundamentalisták? Egyszerű emberek, akik bizonyára joggal féltik életmódjukat és kultúrájukat valamilyen fenyegető veszélytől, miközben valójában az ő rasszizmusuk rombolja le az európai értékeket. Ők éppúgy félrevezetett áldozatai a globális kapitalizmusnak, mint a „humanitárius” megoldásokban hívő liberálisok. Megtévesztettek maguk a menekültek is, akik például Norvégiáról mint az ideális jóléti államról fantáziálnak, holott ez az élvezet (a lacani *jouissance*) számukra sohasem lesz hozzáférhető, csak a vágy homályában létezik, mint *objet petit a*.

Žižek különféle példákra, analógiákra, újságcikkekre, populáris filmekre, viccekre hivatkozó érvelése sokszor hevenyészett zszurnalizmusnak tűnik, de a könyvből mégis kibontakozik a kőkemény koncepció. Ennek kiindulópontja a klasszikus lenini kérdés, „mi a teendő?” (*sto gyelaty?*) A kérdés egyszerre jelent teljes tanácstalanságot és forradalmi elszántságot. Žižek azt vallja, hogy a világban ma elkeseredett osztályharc folyik a globális tőke és a globalizált világból kizárt „mások”, kizsákmányoltak, elnyomottak (menekültek,

nők, rabszolgasorba taszított tömegek, egyre kiszolgáltatottabb helyzetben lévő középosztály), röviden a Kívülrekedtek (*Excluded*) és a Bentlévők (*Included*) között. A leg-sürgősebb teendő pedig az, hogy szolidaritást hozzunk létre az elnyomottak között, olyan univerzális szolidaritást, amely nem ideológiai fantomokon, humanitáriusnak álcázott képmutatáson, altruizmuson vagy empátián alapul. Ám igazi szolidaritás Žižeknél nem létezik. A „Szeresd felebarátodat!” (vagy szomszédodat) parancsa abszurd és teljesíthetetlen, mivel a Szomszéd *jouissance*-a (öröme, élvezete és kínja) összeegyeztethetetlen saját *jouissance*-unkkal, pontosabban, saját *jouissance*-unk idegensége, „ex-timitása” (az intimitás ellentéte Lacannál) az, amit rávetítünk a másikra. Az univerzalitás – írja Žižek – „az »idegenek« univerzalitása, olyan egyéneké, akik az áthatolhatatlanság feneketlen mélységéig jutottak el nem csak másokhoz, hanem önmagukhoz való viszonyukban is. [...] Ezért a Szomszéd elérésének kitüntetett útja nem az empátia, hanem a tiszteletlen nevetés, amellyel őket és saját magunkat (ön)megértésünk kölcsönös hiánya miatt gúnyoljuk ki (beleértve a »rasszista« vicceket is)” (79).

Žižek egész könyvét felfoghatnánk akár „rasszista viccnek” is (különösen ami a menekültekre vonatkozó negatív megállapításait vagy a cionizmusra vonatkozó néhány felületes megjegyzését illeti), ha a téma nem volna olyan *halálosan* komoly. Az elidegenedés feneketlen mélységet ugyanis nem annyira a viccek mutatják meg, hanem az *erőszak*, amelynek Žižek – Walter Benjamin nyomán – megkülönbözteti „mitikus” és „isteni” formáját.⁴ A „mitikus erőszak” pragmatikus célokat szolgál, például a hatalom megragadását, az „isteni erőszak” céltalan, kontraproduktív és önmegsemmisítő (mint a párizsi külvárosi zavargások és más protesztmogalmak), de egyben „fenséges”, mert a Valóssal való találkozás tragikus pillanatát jelenti. Ez a lacani *passage à l’acte* – átlépés a cselekvésbe; impulzív aktus, amely szimbolizálhatatlan, nyelvtileg, gondolatilag nem megragadható: ugrás a semmibe. A „fenséges” azonban aligha elválasztható a perverzttől, az erőszak fasizálódásától (Breivik, a norvég tömeggyilkos vagy a párizsi terrormerényletek). Žižek foglalkozik a 2015-ös kölni szilveszteri tömeges erőszakkal is, amelynek brutalitását és perverz karneváli élvezetét a „nagy párizsi macskaöléssel” állítja párhuzamba (amikor az 1730-as években nyomdásztanoncok egy csoportja mesterükön és annak macskaszerető feleségén bosszút állva brutálisan meggyilkoltak minden macskát, ami a kezükbe került).

A terrorista erőszak éppoly perverz, mint az állami erőszak, amellyel útját akarják állni a menekültáradatnak, egyik a másik tükörképe. De vajon lehetséges-e a rendszer egészének forradalmi megváltoztatása erőszak nélkül? A kérdés Žižek szerint az, hogy a mai globál-

⁴ Walter Benjamin: Az erőszak kritikájáról. In: Uő.: *Angelus Novus*. Budapest: Magyar Helikon, 1980, 35-56.

kapitalizmus *önmagában* tartalmaz-e elég inherens antagonizmust ahhoz, hogy megakadályozza saját korlátlan újratermelését? Szerinte négy ilyen antagonizmus van: a fenyegető *ökológiai katasztrófa*; a magántulajdon képtelensége arra, hogy integrálja a *szellemi tulajdont*; az új tudományos-technológiai fejlemények (főleg a *biotechnológia*); végül az új *apartheid*, falakkal és nyomortelepekkel. Ezeknek a szféráknak a – ha kell, erőszakos – elfoglalása lenne a célja a forradalomnak, létrehozva a „közjavakat”, amelyek a következő területekre terjednének ki: a *kultúra*, a kognitív tőke és a kommunikációs eszközök; a *külső természet* (az ökológiai környezet és a természeti erőforrások); a *belső természet* (a biogenetikai örökség és annak megváltoztatása). Ezeken a közjavakon (*commons*) alapulhat egy újfajta *kommunizmus*, a Kívülrekedtek radikális emancipációja. De vajon hol van, mi és ki lesz ennek a forradalmi változásnak az ágense? Žižek szerint a mai baloldalnak egyetlen válasza van, mégpedig a Hopi mondás: „Mi magunk vagyunk azok, akikre várunk” (106). Szemben a klasszikus marxizmussal, amely azt hirdette, hogy „a történelem a mi oldalunkon áll”, és a proletariátus győzelme történelmi szükségszerűség, ma nem létezik „nagy Másik”, aki megmondaná az igazságot. A „nagy Másik” még nemlétében is ellenünk dolgozik, ezért az egyetlen lehetőség a *tiszta voluntarizmus*, a történelmi szükségszerűségnek való szembe-szegülés, saját akaratból. Žižek itt Leninre hivatkozik, aki 1921-ben, a polgárháború tetőpontján, a legreménytelenebb helyzetben egy hasonlóan voluntarista aktussal biztatta harcra a munkások és parasztok tömegeit.

Így halad Žižek tovább a lacani úton, előre (vagy vissza) Leninhez: *sto gyelaty?*